

Віталій Галішевський

МАРКСИСТСЬКІ ВІЗІЇ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Робота є спробою аналізу марксистських ідей у світогляді М. Браичевського. Показано еволюцію марксистських візій вченого.

Ключові слова: М. Браичевський, марксизм, суспільно-політичні погляди, СРСР.

Віталій Галішевський. Марксистские взгляды Михаила Браичевского

Работа есть попыткой анализа марксистских идей в мировоззрении М. Браичевского. Показана эволюция марксистских взглядов ученого.

Ключевые слова: М. Браичевский, марксизм, общественно-политические взгляды, СССР.

Vitalii Halishevskiy. Marxist views of Mykhailo Braychevskiy

The work is devoted to discover the Marxists ideology of M. Braichevskiy's. Evolution of the Marxists views of M. Braichevskiy was analyzed as well.

Key words: M. Braichevskiy, Marxism, social and political views, USSR.

Михайло Юліанович Браичевський є однією із знакових постатей в українській історичній науці. Він – знаний учений, відомий оригінальністю та незалежністю поглядів, активний громадський діяч, борець за незалежність України, талановитий поет, прозаїк, художник. М. Браичевський був одним з тих, хто, за словами Ярослава Ісаєвича, «врятував честь української історичної академічної науки» в радянський період [30, с. 192 – 193]. Важливо зазначити, що будь-який історик є продуктом епохи та суспільства, в якому він проживає, тому, зазвичай, ті процеси та тенденції, що визначають певний історичний період, так чи інакше впливають на внутрішній світ дослідника. Михайло Браичевський зазнавав безсумнівного впливу суспільно-політичної ситуації та історіографічного процесу в Україні сер. – др. пол. ХХ ст. Одним з провідних ідейних чинників, який позначався на науковій творчості істориків цього часу, була спадщина «класиків марксизму-ленінізму» та її офіційне тлумачення й інструменталізація.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні змісту та чинників світогляду М. Браичевського в аспекті засвоєння і використання ним марксистських ідей. Як зазначено у «Політологічному енциклопедичному словнику», марксизм – це одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки у новітній історії людства. Її головними джерелами визнаються класична німецька філософія, англійська політична економія та французький утопічний соціалізм. Стрижневими ідеями марксизму вважаються наступні: справжнє народовладдя можливе лише за умов усунення приватної власності на основні засоби виробництва та їх усупільнення; досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості, побудова його на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного повстання народу; визначальними у розвитку людства є матеріальне виробництво, стан продуктивних сил і виробничих відносин; головною умовою перемоги революції й переходу до соціалізму, успіх якого можливий лише водночас у більшості країн або хоча б у наймогутніших державах, є диктатура пролетаріату; держава – механізм економічно наймогутнішого класу, який за її допомогою стає і політично панівним, вона є продуктом суспільства на певному ступені розвитку і прагне весь час стати над цим суспільством; право – зведена у закон воля правлячого класу, зміст якого визначається матеріальними умовами життя такого класу; політична влада – організоване насильство одного класу задля придушення інших. Одне з основних завдань народної революції – зламати буржуазну державну машину, й організувати її поєднання в одному державному органі функції законодавчої та виконавчої влади.

Головним питанням будь-якої революції є питання влади; революція є «локомотивом історії», вищою формою класової боротьби і повинна бути перманентною. Революціонери не можуть спиратися на старі закони. Творцем історії є народ, а не герої та видатні особистості [38, с. 325 – 326].

Однією з центральних проблем вчення К. Маркса і Ф. Енгельса було визначення ролі релігії в історії та сучасному суспільстві. Відома фраза «релігія – опіум народу» є квінтесенцією марксистської концепції феномену релігії. Цей вислів з'являється у статті К. Маркса «До критики гегелівської філософії права» (1844). Хоч Маркс і відкидає релігію як таку, він бере до уваги її подвійний характер: «Релігійна вбогість є одночасно виявом справжньої вбогості і протесту проти цієї справжньої вбогості. Релігія – це зітхання пригнобленого створіння, серце безсердечного світу, так само, як вона – дух бездушних порядків. Релігія є опіумом народу» [цит. за: 41]. Лише згодом – зокрема, в «Німецькій

ідеології» (1846), – з'являється типово марксистське вчення про релігію як історичну та соціальну реальність. Центральним елементом цього нового методу аналізу релігійних явищ був розгляд їх як однієї з численних форм ідеології, тобто духовного виробництва народу, виробництва ідей, уявлень і форм свідомості, з необхідністю зумовлених матеріальним виробництвом і відповідними соціальними відносинами. Мораль та релігія є вторинними і закорінені саме в соціальному бутті. Звідси і випливає відома Марксова аксіома про залежність свідомості від буття [36, с. 5 – 9]. Аналізуючи ставлення, К. Маркса та Ф. Енгельса до релігії, сучасний неомарксист Міхаель Леві прийшов до висновку, що релігія в сучасному їм суспільстві не могла завадити розгортанню класової боротьби [41].

Необхідно також торкнутися такого важливого аспекту марксистського вчення, як ставлення до проблеми національного суверенітету та державних інтересів, і невіддільного від них питання війни та миру. За марксизмом, внутрішня політика держави визначає зовнішню політику, її характер, зміст, спрямованість, прояви. Теоретики марксизму в цілому негативно оцінювали війни. Водночас і вони, й їх послідовники не заперечували воєн взагалі («Війна є продовження політики іншими методами») [34, с. 5], а тільки закликали розрізняти їхнє політичне значення. Марксистки поділяли всі війни на несправедливі, загарбницькі і справедливі. До перших відносилися насамперед імперіалістичні війни, які вели великі держави за територію, економічні прибутки і політичне панування. Навпаки, війни, спрямовані проти буржуазного ладу, за національне визволення, проти деспотичних режимів вважалися правомірними і справедливими.

Щоб зрозуміти поведінку, дії того чи іншого історичного діяча, його думки, необхідно виразно уявляти собі реальні умови тієї епохи. З цього приводу Джавахарлал Неру у відомих «Історичних листах» до дочки зауважував: «Якщо ти хочеш дізнатися про минуле, ти повинна дивитися на нього з симпатією і розумінням. Щоб зрозуміти людину [...], тобі потрібно зрозуміти обставини, які її оточують, умови, в яких вона жила, ідеї, що ними захоплювалася. Безглуздо судити людей минулого, ніби вони живуть у сьогоденні і мислять так як і ми» [цит. за: 19, с. 11].

Безперечно, що протистояння між «соціалістичною» та «капіталістичною» системами, «холодна війна», процес деколонізації Азії та Африки, розпад СРСР та створення на його уламках низки незалежних держав більшою чи меншою мірою позначилися на світогляді інтелектуалів чи пересічних людей, що жили (живуть) в епоху сер. ХХ – поч. ХХІ ст. Окрім того, на світобачення громадян СРСР впливали і внутрішньополітичні процеси у країні, особливо післясталінська лібералізація режиму, що сприяла звільненню багатьох лояльних жителів «країни Рад» від радянської ідеологічної облуди.

Найбільш важко руйнування усталених переконань відбувалося у покоління, що народилися вже в Радянському Союзі. Якраз до такого і належав Михайло Брайчевський, що з'явився на світ 6 вересня 1924 р. у Києві у етнічно польсько-російській та російсько-культурній родині. Дитячі та юнацькі роки майбутнього вченого були тісно пов'язаними зі школою № 83, що розташовувалася по вулиці Лютеранській, 14 в приміщеннях колишньої німецької гімназії та чоловічого училища [17, с. 19]. Після відновлення в Києві радянської влади восени 1943 р. Михайло Юліанович одним із перших був зарахований до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який з успіхом закінчив. Отож, бачимо, що М. Брайчевський здобув освіту у типових «радянських» навчальних закладах, які після освітньої реформи 1930-х років стали основою виховання нової формації «радянських людей». Безперечно, що на формування особистості Михайла Брайчевського вплинули й батьки. Так, за спогадами дружини М. Брайчевського, батько вченого виховував його на засадах вчення Ж.-Ж. Руссо [39, с. 10] (вчення якого, нагадаємо, стало однією з підвалин марксизму). Отож, і домашнє виховання, і вплив освітніх закладів сприяли вихованню М. Брайчевського як типово «радянської людини».

Найкраще радянську лояльність «раннього» М. Брайчевського демонструє його творчість у 1950-х – на поч. 1960-х рр. У цей період Михайло Юліанович не займався активною громадською діяльністю, тому підставою для висвітлення його суспільно-політичних поглядів нам слугуватимуть більшою мірою наукові праці вченого. Ще одним джерелом для відповідних суджень є сторінки власне життєвого шляху вченого.

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського «українським буржуазним націоналістом» [22, арк. 160], він ще не був опозиційно налаштованою до влади особою. Про це свідчить той факт, що він залучався до написання колективних синтезів, які в радянській історіографії були покликані презентувати офіційну візію історії (серед них «Нариси стародавньої історії Української РСР» (К., 1959), «Історія Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія українського мистецтва» (К., 1966 – 1968, 6 тт.)) [40, с. 34].

У ці роки М. Брайчевський побував за кордонами СРСР, і власне не лише у «соціалістичній» Польщі, а йому дозволяли відвідати й «капіталістичні» країни, а така можливість тоді надавалася лише політично благонадійним особам. Наприкінці 1950-х рр. він відвідав Швецію та Фінляндію. З іншого боку поїздки за кордон сприяли тому, що Михайлу Юліановичу почали «відкриватися очі» на радянську дійсність, адже все пізнається у порівнянні.

Науковий доробок М. Брайчевського у ці роки був куди скромнішим, ніж у 1960-і чи 70-і рр., однак, він достатньо повно висвітлює не лише суто історичні, а й суспільно-політичні погляди вченого. У цьому сенсі однією з найбільш показових праць цього періоду є його стаття «Деякі питання етногенезу східних слов'ян в світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства», підготовлена на початку 1950-х років (яка з невідомих причин не була опублікована). Перше, що кидається в очі при читанні цього тексту – це виразна марксистсько-ленінська риторика його автора. Як підґрунтя не лише для статті, а й для всієї радянської історичної науки проголошуються твори «вождя народів», що характеризуються не інакше як «геніальні». У статті М. Брайчевський неодноразово наголошував на слушності офіційної тези про «три братерські народи» («в дійсності, як ми знаємо, і російський, і український і білоруський утворилися порівняно пізно; поділ східнослов'янських народів на три братські народи – наслідок історичних подій XII – XIII ст. і закріплених монгольським завоюванням» [21, арк. 10]; «радянська наука справедливо вважає Київську Русь колискою трьох братніх народів – російського, українського і білоруського. Ця теза викувалася в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних концепцій, що розглядали історію Київської Русі як історію тільки якогось одного з трьох братніх народів» [21, арк. 10]). Звучала й нищівна критика М. Грушевського («Відомо, що Грушевський і його ідейні послідовники заявили, що Київська Русь – українська держава, стверджуючи існування українського народу вже в IX ст. Звісно, нічого спільного з наукою, такі твердження не мають. Ця фальсифікація переслідувала певні політичні цілі покликани відірвати український народ від братніх російського і білоруського [21, арк. 10]»).

Виразно також прослідковується класична марксистська теза про визначальну роль народних мас у історичному процесі. М. Брайчевський пише: «Київська Русь за своїм характером значно відрізнялася від тимчасових та не цілісних військово-адміністративних об'єднань епохи рабовласництва та феодалізму на кшталт імперій Кіра та Александра Македонського, Цезаря та Карла Великого. Київська Русь була безперечно єдиною державою, створеною єдиною народністю» [21, арк. 11].

У своїх ранніх працях М. Брайчевський не оминув також важливого питання ролі релігії у давньоруському суспільстві. Тут він дотримувався суто марксистської позиції. Зокрема, в статті «Про час зародження феодалізму в Давній Русі» (1950) історик вказує: «Головним ідеологічним завданням нової релігії (звичайно, з точки зору панівного класу) було утримувати в покорі експлуатований люд, переконати його в необхідності й доцільності існуючого ладу, що стверджував закономірність підкорення однієї частини населення іншій» [1, с. 64]. Одночасно М. Брайчевський підтверджував класичну марксистську тезу про реакційність релігії: «Релігія перетворилася на реакційну силу, що стоїть на перешкоді рухові суспільства вперед» [1, с. 71].

Як свідчить згадуваний вище у нашій роботі текст «раннього» М. Брайчевського, не був він оригінальним і у тлумаченні інституту держави, стверджуючи, що останній «виникає на певній, точно визначеній стадії історичного розвитку з переходом суспільства від первіснообщинного ладу до класової структури» [21, арк. 3].

Бачимо, що ранні праці М. Брайчевського за своїми ідеями практично нічим не відрізнялися від тогочасної радянської історіографії. На розвиток історичної науки у 1930-і – 1950-і роки особливо значний вплив мали політико-ідеологічні чинники. Зокрема, важливою теоретичною підставою праць істориків був марксизм в його радянській інтерпретації, з базисно-надбудовним принципом підходу до суспільного життя, з акцентуванням класової природи історичних явищ і класової боротьби в історії. Партійні чиновники разом з істориками розробили теорію соціально-економічних формацій, проголосивши її цілком і повністю створеною К. Марксом і Ф. Енгельсом. Вона стала основною теоретичною схемою історичного процесу, обов'язковою для істориків [18, с. 781]. Як зауважує сучасна російська дослідниця І. Глебова, «історики були орієнтовані на службу, а не на служіння, а тому були поставлені під жорсткий контроль. Заохочень і нагород від суспільства заслуговував той, хто виправдовував депрофесіоналізацію суспільними потребами, але не той, хто намагався керуватися в роботі професіоналізмом і особистою відповідальністю» [15, с. 91].

Вище партійне керівництво суворо стежило за тим, щоб суспільство сприймало марксизм лише з погляду, вигідного для влади. Вивчення марксистської спадщини було регламентоване партійними директивами. Так, в СРСР видавалися методичні посібники для студентів, де пояснювалося, як потрібно вивчати праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. В них йшлося, які статті і книги варто читати, але пропонувалося читати не цілком, а від такої-то сторінки до такої-то, інколи навіть по абзацах [31, с. 11]. Відповідно, решту читати не було потреби. І не читали. Невід'ємною частиною наукової праці історика було тоді щедре цитування «класиків», висловлювання яких сприймалися як істина останньої інстанції. Як зауважував Арон Гуревич, у Радянському Союзі проповідувався не марксизм. Значна частина гуманітаріїв не читали ніколи К. Маркса. Читали підручники, виписки з «класиків» і не знали справжнього К. Маркса та Ф. Енгельса, зводили все до базису і надбудови, уявлення про колесо історії, яке переможно і невідворотно рухається в одному напрямку [16, с. 70].

У радянській гуманітаристиці зникло багато тем (важливих, на думку К. Маркса), зокрема проблеми гуманізму, громадянського суспільства, демократії та ін. Марксистська доктрина отримала ортодоксальну форму, найменший відхід від якої розцінювався як ревізійонізм і суворо карався. Це була найбільш радикальна зміна, оскільки К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що їх погляди не є догмою («Марксизм не догма, а керівництво для діяльності» – вказував В. Ленін, запозичивши цю думку з листа Ф. Енгельса до Ф. Зорге від 29 жовтня 1886 року. В цьому листі Ф. Енгельс, критикуючи діяльність американських соціал-демократів, стверджував, що для них ця теорія «догма, а не керівництво для діяльності»).

Період другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. був прикметним виразними ознаками ідейно-психологічної кризи радянського суспільства, що виникла як на ґрунті «розвінчання культу особистості», так і грубих помилок вищого партійного керівництва в соціально-економічному будівництві [32, с. 278]. Безперечно, що названі обставини мали позначитися і, очевидно, позначилися на поглядах та ідеологічній ідентичності молодого М. Брайчевського. Як покажемо далі, світогляд вченого змінювався. Важливу роль у цьому сенсі відіграла суспільно-політична ситуація у країні, яка склалася після смерті «вождя народів». Політика десталінізації безпосередньо вплинула на суспільно-політичні погляди інтелектуалів у Радянському Союзі. З'явився сумнів у правильності вибору шляху, яким рухалася «країна Рад», почали «відкриватися очі» на радянську реальність. На думку А. Гуревича, цей процес не був одночасним: одних до цього штовхнула доповідь М. Хрущова, «іншим відкрили очі події 50-60-х років в Угорщині, а потім у Чехословаччині, треті зберегли свою марксистсько-ленінську переконаність аж до горбачовської перебудови. Однак, той, хто не був сліпим, не міг не бачити протиріч між догмою, вивіскою і тим, що вийшло в реальності» [16, с. 70-71]. Вважаємо, що для М. Брайчевського така ревізія власних суспільно-політичних поглядів розпочалася з початку 1960-х рр. Безперечно, що на межі 1950-х – 1960-х рр. він ще не був розчарованим у СРСР, сумував з приводу смерті Й. Сталіна (зокрема, у своїх спогадах вчений зазначав, що «опинився в становищі розпачливої дитини, що втратила батьків у найтривожніший момент, подиктований класовою боротьбою імперіалістичних і соціалістичних сил» [22, арк. 121 – 122]). У цей період Михайло Юліанович за власною ініціативою підготував підручник «Основи марксистської філософії» (1959), який був визнаний одним з найкращих на конкурсі, проведеному видавництвом соціально-економічної літератури в Москві, за «глибоке висвітлення основних теоретичних проблем марксистської філософії», а також «за написання ясною, популярною мовою, доступною широкому колу читачів» [24, арк. 1 – 2]. Вже тут бачимо певні елементи ревізії М. Брайчевським ленінсько-сталінського варіанту марксизму. Зокрема, у цій праці він зауважував: «Маркс і Енгельс стверджували, що їх погляди не є догмою, що вони виникли в певних умовах і при виникненні нових умов, можуть і повинні переглядатися, розвиватися, уточнюватися» [20, арк. 18]. Саме з прагнення до «нового прочитання Маркса» і розпочалася еволюція суспільно-політичних поглядів М. Брайчевського, однак тоді вона ще не стосувалася наукової творчості вченого, залишившись в сфері філософських роздумів.

У творах М. Брайчевського, написаних у першій половині 1960-х років, неодноразово звучить думка про вирішальну роль класової боротьби у процесі розвитку суспільства. Зокрема, у неопублікованій статті «Київське повстання 1068 – 1069 рр.» (1964 р.) класова боротьба – це протистояння двох антагоністичних класів: феодалізму та міщанства. «Події 1068 – 1069 рр. були дуже характерними для доби феодалізму. Це було антифеодальне по суті повстання народних мас, спрямоване проти соціального визиску і гноблення, лише зовні ускладнене політичними моментами. Причини його лежали в сфері класових відносин епохи [...]» [23, арк. 9].

Не зазнала змін позиція вченого щодо природи держави, яку він характеризував повністю співзвучно з марксистським вченням: «Держава виступає тим інструментом, який дозволяє гнобителям держати пригноблених в покорі. Разом з тим держава здійснює зовнішньополітичну функцію, забезпечуючи інтереси панівних верств суспільства за межами країни та захист останньої від зазіхань з боку зовнішніх ворогів. Процес виникнення держави починається тоді, коли починається поділ суспільства на антагоністичні класи, коли з'являються багаті і бідні, визискувачі і визискувані, пани і підлегли. [3, с. 304]. М. Брайчевський був переконаним в тому, що суспільна верхівка оточує себе озброєними дружинами, збройна сила яких протиставляється вже не тільки зовнішньому ворогу, але якоюсь мірою і нижчим шарам того ж суспільства, яке породжує саму верхівку [3, с. 305].

Загалом, приблизно до зламу 1950-х – 1960-х рр. М. Брайчевський залишався адептом марксистських ідей. Вчений не сумнівався у тому, що марксизм «був логічним і необхідним завершенням суспільного розвитку, логічним і необхідним підсумком всього того, що було досягнуто людським генієм за 5 чи 6 тисячоліть» [20, арк. 75 – 76], а матеріалістичний світогляд вважав передовим, на відміну від «реакційного ідеалістичного» [20, арк. 12].

Чинниками, що, ймовірно, сприяли розчаруванню М. Брайчевського в радянській суспільно-політичній системі, стали згортання хрущовської відлиги та перехід до брежнєвської консервативно-охо-

ронної політики. На ґрунті краху романтичної утопії комунізму народ і влада виробили нові «правила гри» і подвійної моралі, які визначили соціально-політичне явище, що отримало назву «застій» [32, с. 404]. Згадуючи ті часи, А. Гуревич писав: «Коли я знов і знов кажу про епоху 60-70-х років, більш за все хочеться передати, особливо молодому поколінню, відчуття атмосфери, в якій ми тоді жили. Вона була жахливою. Уявляється вона мені як атмосфера постійної і, найстрашніше, що звичної брехні і двозначності. Люди здійснювали вчинки, які з погляду порядності та здорового глузду є не просто аморальними, але збоченими, а з точки зору твердологого егоїзму недоцільними. Люди робили зло заради отримання якихось тридцяти срібляків у вигляді вигідної посади, прихильності керівництва, дозволу поїхати за кордон» [16, с. 208].

Безперечно, що до типу «гомо советікус», який говорив одне, думав інше, і робив третє, М. Брайчевський не належав. Наприклад, попри інтенсивне багаторічне цькування історик ні разу не «покаявся» у своїх ідеологічних «гріхах», аргументовано відстоював свої наукові переконання, навіть у заздалегідь «програшних» дискусіях, результати яких були наперед відомі (як, наприклад, під час обговорення в Інституті археології АН УРСР в 1960 р. його докторської дисертації чи в 1974 р. в Інституті історії АН УРСР статті «Приєднання чи возз'єднання?» [9, с. 344 – 418]), відстоював свої погляди навіть перед лицем неминучого звільнення з роботи.

Відомий американський історик історії Росії та СРСР М. Малія зазначає, що у епоху застою суспільно-наукова риторика поставила радянську дійсність задом наперед і з ніг на голову. Як раніше говорили радянські громадяни, їх світ був «задзеркаллям», де (всупереч соціології самого К. Маркса) ідеологія і політика складала скоріше «базис» системи, аніж «надбудову», і де суспільно-економічні конструкції виявилися вторинними цього партійного базису [35, с. 16].

М. Брайчевський не пішов слідом за переважною більшістю своїх колег по цеху шляхом вульгарного викривлення марксизму, і надалі дотримуючись, попри політичну кон'юнктуру, «класичного» його варіанту. Найяскравіше це виявляється у відомому його трактаті «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966). Необхідно зазначити, що тут Михайло Юліанович вперше в українській радянській історіографії наголосив на очевидному викривленні історичної істини і «ревізії теоретичних підвалин марксизму» попередньою радянською історичною наукою [10, с. 7]. Вважаємо, що саме це твердження розкриває природу подальшої опозиційності М. Брайчевського. Продовжуючи бути щирим марксистом, Михайло Юліанович був проти хибного шляху розвитку Радянського Союзу, що суперечив марксистському вченню.

Період кін. 1960-х – поч. 1970-х рр. характерний значними змінами у суспільно-політичних поглядах М. Брайчевського. Зокрема, це стосувалося концепції «трьох братніх народів» та ставлення до творчості М. Грушевського. Відстоюючи ідею українського націотворення за схемою М. Грушевського («Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування» [11, с. 491]), М. Брайчевський поступово дійшов до ідеї державного суверенітету України. Він вказував, що значні культурні, ментальні та інші особливості свідчать на користь незалежного існування двох сусідніх народів. Сміховинною тезою історик вважав твердження, згідно з яким український народ боровся з сусідами задля приєднання до народу російського. Зокрема в праці «Приєднання чи возз'єднання?» читаємо таке: «Цим історичним актом (Переяславською радою 1654 р.) була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії). У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були [...] найлютішими ворогами українського народу» [11, с. 497-498].

Незмінними, однак, залишилися марксистські погляди на більшість історичних процесів. Насамперед, це стосується поглядів на роль особи в історії та класову боротьбу як визначальний чинник історичного процесу. Наприклад, досліджуючи діяльність Івана Мазепи, Михайло Юліанович лише належністю гетьмана до «класу феодалів» пояснював його велику непопулярність серед народу. На його думку, висвітлення подій цього історичного періоду було доречне у контексті боротьби експлуататорів та пригноблених мас. У своїх «Замітках» поч. 1970-х рр. вчений зауважив: «[І. Мазепа] був переконаним репрезентантом феодалських тенденцій і, як ніхто інший, реально сприяв реставрації феодалсько-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана «зрада» (союз з шведським королем проти Петра I), послужило причиною непопулярності гетьмана в широких масах народу» [25, арк. 3]. Так же через призму класових відносин вчений оцінює й інших історичних персонажів: Б. Хмельницького, І. Кочубея і багатьох інших. Зокрема, Б. Хмельницького Михайло Юліанович називає феодалом, захисником реакційних феодалських порядків [10, с. 24], а І. Кочубея – феодалом і гнобителем [10,

с. 20]. Аналогічним було ставлення вченого і до діячів російської історії: О. Суворова, П. Ушакова, Івана Грозного [10, с. 14].

На початку 1970-х рр. М. Брайчевський, як і раніше був, переконаним у визначальній ролі народних мас у історичному процесі. Зокрема, він твердив, що поразку Центральної Ради зумовила лише відсутність підтримки з боку народних мас. «В ЦР більшість належала дрібнобуржуазним партіям, а також ліберальній буржуазії кадетського кшталту...», внаслідок чого «ЦР поступово втратила довір'я народу» [25, арк. 8].

М. Брайчевський залишався прихильником ідеї про визначальну роль соціальної революції у історичному процесі. Це підтверджується його творами, де значна увага присвячена якраз революційним рухам народних мас. Достатньо лише подивитися на зміст однієї з його головних праць «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», написаній у др. пол. 1970-х рр., де значну частину тексту займають такі підрозділи, як «Київське повстання 1068 – 1069 років», «Другий рух волхвів», «Концепція класового примирення», «Київське повстання 1146 – 1147 років» і т.д.

У 1970-і та на початку 1980-х рр. кардинально не змінюється і позиція М. Брайчевського стосовно релігії та церкви. Як і раніше, він її називає «опіумом для народу» [28, арк. 5], сприймаючи церковні споруди лише як архітектурні пам'ятки [28, арк. 5]. У творі «Хозарія і Русь», який був написаний у др.пол. 1970-х років, вчений вказує на негативну роль релігії, як способу «одурманювання мас», однак зазначає, що «релігія стала зовнішнім прикриттям, оболонкою, під якою ховалися глибокі соціальні конфлікти» [14, с. 245]. У іншому неопублікованому тексті авторства М. Брайчевського цього ж періоду – «Суспільно-політичні рухи в Київській Русі», знаходимо наступне твердження: «Властива християнству проповідь відмови від життєвих благ, спочатку спрямована своїм вістрям проти сильних світу цього, надалі стала ідеологічним обґрунтуванням відвернення злидарів від боротьби за покращення матеріальних умов буття, тобто перетворилося на знаряддя захисту саме від тих багатств, до ліквідації яких християнство закликала у початкових період своєї історії» [12, с. 80]. А у написаній в середині 1970-х рр. праці «Аскольд – цар київський» було зазначено, що «християнство мало велике позитивне значення в плані розгортання боротьби пригнобленого люду проти визискувачів», проте, на думку історика, «знать використовувала християнські ідеї в своїх інтересах, поставила їх собі на службу» [2, с. 616]. Як вважав М. Брайчевський, соціальні рухи у Київській Русі набрали форму антихристиянських виступів, очолюваних волхвами [2, с. 718]. Ця ж ідея повторена у «Суспільно-політичних рухах в Київській Русі»: «[...] всі соціальні вчення, спрямовані проти пануючого ладу, одягалися в християнські шати; що саме у християнстві шукали і знаходили ідеологічну платформу майже всі борці за соціальну справедливість. І рух альбігойців у Франції, і проповідь Віклефа в Англії, і гуситський рух у Чехії, і селянська війна в Німеччині проходили під гаслом захисту християнської ідеї. Те саме бачимо й на Русі, де такі ідеологічні рухи, як ересь «жидовствуючих» або стригольників, чи то рух нестяжателів (що були, по суті, рухами соціальними), набирали вигляду християнських учень» [12, с. 81].

Михайло Брайчевський залишався послідовним прихильником марксистської ідеї боротьби класів. На прикладі билин київського циклу він акцентував увагу на протистоянні селянства та феодалів: «Ідеологічна спрямованість мотивів народного епосу – звеличення простої людини, як основного рушія історичного процесу на противагу репрезентантам правлячого класу» [5, с. 615]. Вчений був переконаним, що один з головних лейтмотивів билин – «критика панівних, експлуататорських верств суспільства» і прагнення до суспільного благоденства [12, с. 151].

М. Брайчевський, як і раніше, вважав, що економічний чинник є основою соціального прогресу. Зокрема в уже згаданій праці «Хозарія і Русь» Михайло Юліанович писав так: «Слов'яни стояли на вищому рівні економічного, соціального та культурного розвитку. Їхня культура – і матеріальна, і духовна – відображала дуже давні й, головне, органічні традиції. Вона не була наслідком імпульсивного (а отже, і поверхового) запозичення чи засвоєння сусідів, а сформувалася як вияв глибинних процесів суспільного розвитку, передовсім – господарського» [14, с. 59].

Наступний етап ідейної еволюції М. Брайчевського – др.пол. 1980-х – 1990-і рр. Якщо у попередній період українську історіографію характеризувала ізольованість від зарубіжних наукових центрів, то тепер з початком демократизації СРСР стало можливим не лише вільне висловлювання думок, а й все більш активне використання здобутків нерадянської гуманітаристики. Перед суспільствознавцями відкривались і нові можливості пізнання, як здавалося, добре відомої спадщини класиків марксизму-ленінізму.

Незалежний у політичних судженнях, Михайло Брайчевський проте, не кинувся у значною мірою кон'юнктуру хвилю «переосмислення марксистської традиції». На відміну від більшості українських радянських істориків, які почали активно «деконструювати» марксизм-ленінізм, він продовжував і надалі в багатьох аспектах залишатися прибічником марксизму. Наприклад, згідно зі спогадами його дружини – Ірини Мельник, Михайло Юліанович продовжував вважати К. Маркса «великим вченим» [37, с. 61]. У відкритому листі вченого до керівників Народного Руху України М. Брайчевський

твердив, що «марксизм зберігає своє значення й сьогодні. Не все в Марксовій теорії було хибним; є в ній чимало розумного і справедливого» [29, арк. 2].

Практично не змінилося ставлення М. Брайчевського до релігії та церкви. Порівнюючи з попереднім періодом, можемо констатувати, що Михайло Брайчевський залишився на старих рафіновано марксистських позиціях. Так, у монографії «Утвердження християнства на Русі» (1988) він зазначав: «Християнство, як будь-яка інша ідеологічна система класового суспільства, прагнуло прищепити масам ідею необхідності й розумності існуючого ладу, оснований на підкоренні однієї частини населення іншій. Християнство позбавляло людину перспективи, переконувало у непотрібності та безнадійності боротьби за покращення життєвих умов» [13, с. 217]. В 1990-х роках у трактаті «Вступ до історичної науки» бачимо таке ж негативне ставлення до релігії: «Верховним суддею, несхибним авторитетом мала бути особа, що посідала найвищий щабель в ієрархії церковної думки. В рамках релігії – це сам Господь (хоч би як його називали: Іеговою, Христом, Аллахом, Буддою чи ще якимось). У рамках марксистської секти – канонічна трійця: К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін» [4, с. 72]. Однак найяскравіше цей уривок свідчить про кардинальну зміну ставлення М. Брайчевського до марксистської ідеології. Чи не вперше звучить критика марксистського вчення як «речі в собі».

Практично не еволюювали погляди вченого стосовно історіософського питання співвідношення ролі особи та мас в історичному процесі. Як і раніше, Михайло Юліанович був переконаним у тому, що саме народні маси визначають та спрямовують історичний процес. Зокрема, стосовно Аскольдового хрещення у книзі «Походження слов'янської писемності» вчений зазначав, що ця подія була глибоко закономірним актом, здійснення якого не залежало від уподобань Аскольда, а визначалось ходом самого історичного процесу [8, с. 131]. Такі ж мотиви можна побачити і у висловлюваннях М. Брайчевського про українську гетьманську державу 1918 р. Наприклад, вчений стверджував, що Павло Скоропадський був «репрезентантом найреакційніших поміщицько-капіталістичних верств суспільства» [7, с. 137] та сформував «маріонетковий уряд» [26, арк. 8].

Як і раніше, у період «перебудови» та зі здобуттям Україною незалежності, М. Брайчевський слідом за «класиками» критикував капіталістичну модель держави. Так, у творі «Скарби знайдені та незнайдені» (1992) вчений писав, що «капіталістична система підступно проголошуючи рівність можливостей, [...] поширює химеру, згідно якій кожен може стати мільйонером» [27, арк. 3], а Сполучені Штати вчений називав «найбуржуазнішою з буржуазних країн» [27, арк. 3].

Водночас, М. Брайчевський висловлював і негативне ставлення до марксової ідеї комуністичного майбутнього. Так, у згаданому вище тексті «Вступ до історичної науки», вказавши наступне: «Куди прямуватиме людство, організоване в соціалістичні структури? Як і кожна релігія, марксизм обіцяв своїм adeptам рай. На відміну від християнського раю на небі, комуністичний рай – на Землі, але в неосяжному майбутньому, що вимірювалося тисячами років. До цього раю жоден неофіт не мав надії дожити» [4, с. 73].

Таким чином, ставлення Михайла Брайчевського до марксизму для дослідників становить значний інтерес, оскільки дозволяє краще зрозуміти наукову філософію та пояснити мотиви громадсько-політичної діяльності Михайла Юліановича. Найбільший вплив марксизму на вченого, захоплення його ідеями М. Брайчевським відчувається у ранній період його діяльності, проте марксистський світогляд виявляється у більш пізніх працях вченого. Наприкінці свого життя М. Брайчевський все ж збагнув утопічну сутність марксистських ідей, ствердивши, що «настанови К. Маркса зникли з наукового об'єкту, як тільки справа доходила до проблеми практичного застосування» [6, с. 235].

Джерела та література:

1. Брайчевський М. О времени сложения феодализма в Древней Руси / М. Брайчевський, В. Довженок // Вопросы истории. – № 8. – 1950. – С. 60 – 77.
2. Брайчевський М. Аскольд – цар київський / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – К., 2009. – Т. II. – С. 319 – 758.
3. Брайчевський М. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний аспект розвитку черняхівських племен) / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1964. – 356 с.
4. Брайчевський М. Вступ до історичної науки / М. Брайчевський. – К.: KM Academia, 1995. – 168 с.
5. Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – К., 2009. – Т. I. – С. 603 – 715.
6. Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу / М. Брайчевський // Український історик. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1994. – С. 234 – 240.
7. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. – К.: Знання, 1993. – 206 с.
8. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М. Брайчевський. – К.: KM Academia, 1998. – 152 с.
9. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання. Триптих / М. Брайчевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 294 – 430.
10. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання: критичні зауваги з приводу однієї концепції / М. Брайчевський. – Торонто: Нові дні, 1972. – 65 с.

11. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 289 – 536.
12. Брайчевський М. Суспільно-політичні рухи в Київській Русі / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – К., 2009. – Т. I. – С. 43 – 603.
13. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 262 с.
14. Брайчевський М. Хозарія і Русь / М. Брайчевський // Брайчевський М. Вибране. – К., 2009. – Т. II. – С. 11 – 318.
15. Глебова И. История – общество – историк: особенности взаимодействия в современной России / И. Глебова // Будущее нашего прошлого: материалы научной конференции. Москва, 15–16 июня 2011 г. – М., 2011. – С. 89 – 97.
16. Гуревич А. История историка / А. Гуревич. – М.: РОССПЭН, 2004. – 288 с.
17. Дмитрієнко М. Історик українського відродження / М. Дмитрієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К., 2003. – Чис. 10, ч. 1. – С. 8–50.
18. Дубровский А. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930 – 1950 гг.) / А. Дубровский. – Брянск: Брянский государственный университет им. акад. И. Г. Петровского, 2005. – 800 с.
19. Искандеров А. Тоётоми Хидэёси / А. Искандеров. – М.: Наука, 1984. – 448 с.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 320. Брайчевський Михайло Юліанович, оп. 1, спр. 65, 525 арк. Основы марксистской философии.
21. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 110, 56 арк. Некоторые вопросы этногенеза восточных славян в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию.
22. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 13, 196 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. «Під знаком Діви», «Рідня», «Бессарабка» та ін.
23. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 189, 11 арк. Київське повстання 1068 – 1069 рр.
24. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 2211, 5 арк. Видавництво соціально-економічної літератури – Брайчевському Михайлу Юліановичу. Лист з приводу підручника з основ марксистської філософії. 2 лютого 1960 р. З м. Москви до м. Києва.
25. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 332, 13 арк. Замітки про гетьманщину, про державність, про культурну спадщину та інше.
26. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 422, 25 арк. Українська державність: сучасність і майбуття.
27. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 56, 102 арк. Брайчевський Михайло Юліанович. Скарби знайдені і не знайдені.
28. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 91, 6 арк. Любити, знати, берегти пам'ятки культури!
29. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 917, 7 арк. Відкритий лист до керівників Народного руху України за перебудову (В. Чорновола, І. Драча).
30. Ісаєвич Я. Михайло Брайчевський і його концепція історії України / Я. Ісаєвич // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1994. – Т. XXXI. – С. 189 – 200.
31. Кагарлицкий Б. Марксизм – не рекомендовано для обучения / Б. Кагарлицкий. – М.: Алгоритм, 2005. – 477 с.
32. Козлов В. Неизвестный СССР. Противостояние народа и власти 1953 – 1985 гг. / В. Козлов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 446 с.
33. Копосов Н. Как думают историки / Н. Копосов. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.
34. Ленин В. О брошюре Юниуса / В. Ленин // Ленин В. Полное собрание сочинений. – Изд. 5. – М., 1973. – Т. 30. – С. 1 – 16.
35. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917 – 1991 / М. Малиа. – М.: РОССПЭН, 2002. – 584 с.
36. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т. I. – Кн. I. – М.: Политиздат, 1983. – 737 с.
37. Мельник І. Книжок не може бути багато / І. Мельник // Лаврський альманах. – 2002. – Спецвип. 3. – С. 58 – 62.
38. Політологічний енциклопедичний словник / упор. В. Горбатенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
39. Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью историк Михаил Брайчевский писал научные труды без единого черновика / О. Унгурян // Факты. – 29 октября. – 2002. – С. 10.
40. Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом / В. Яремчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – С. 33 – 37.
41. Lowy M. Opium du peuple? Marxisme critique et religion / M. Lowy [Електронний ресурс] // Article paru dans la revue Contretemps. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.contretemps.eu/archives/opium-peuple-marxisme-critique-religion>.